CHINGIZXON VA MO‘G‘ULLAR IMPERIYASI

Navro‘zbek Qo‘yliev

Muassasa: Samarqand davlat pedagogika instituti

ID: 119-16-98

E-mail: Qoyliyevnavroz578@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada XIII asrda Yevroosiyo qit’asining siyosiy va ijtimoiy-madaniy manzarasini tubdan o‘zgartirgan Mo‘g‘ullar imperiyasining asoschisi Temuchin (Chingizxon)ning hayot yo‘li, uning hokimiyatga kelishi, davlatchilik islohotlari va harbiy yurishlari xronologiyasi atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda Chingizxon tomonidan Uyg‘ur yozuvining joriy etilishi, ’Buyuk Yasa’ qonunlar majmuasi va ’Yom’ pochta-aloqa tizimining yaratilishi kabi bunyodkorlik islohotlari bilan birga, Xorazmshohlar, Xitoy va Rus knyazliklariga uyushtirilgan shafqatsiz istilolar, madaniy va demografik talafotlar hamda ’Pax Mongolica’ hodisasi birinchi manbalar va zamonaviy xalqaro tarixshunoslik bazasida baholangan.

Kalit so‘zlar: Chingizxon, Mo‘g‘ullar imperiyasi, Temuchin, Uyg‘ur yozuvi, Buyuk Yasa, Xorazmshohlar, Oltin O‘rda, Pax Mongolica, Otror fojeasi.

Abstract: This scientific article provides a comprehensive analysis of the biography, rise to power, state reforms, and military campaigns of Temüjin (Genghis Khan), the founder of the Mongol Empire that reshaped the geopolitical and socio-cultural landscape of Eurasia in the 13th century. The study examines state-building reforms including the adoption of the Uyghur-Mongol script, the codification of the ’Great Yassa’, and the establishment of the ’Yam’ postal network alongside destructive conquests, demographic shifts in Khwarazm, China, and Rus, as well as the ’Pax Mongolica’ phenomenon based on primary historical accounts and modern global historiography.

Keywords: Genghis Khan, Mongol Empire, Temüjin, Uyghur script, Yassa code, Khwarazmian Empire, Golden Horde, Pax Mongolica, Otrar catastrophe.

Kirish

XIII asr boshlarida Yevroosiyo bag‘rida qad ko‘targan Mo‘g‘ullar imperiyasi insoniyat tarixidagi eng yirik tutash quruqlik imperiyasidir. Dunyo tarixshunosligida (V.V. Bartold,

Z.M. Buniyotov, Otamalik Juvayniy, Rashid addin, J.J. Saunders va J. Weatherford kabi taniqli tadqiqotchilar asarlarida) mo‘g‘ullar fenomeniga ikki yoqlama baho beriladi: bir tomondan shafqatsiz va mislsiz vayronagarchiliklar, ikkinchi tomondan esa global savdo, diplomatiya, pochta va qonunchilik tizimlarining shakllanishi. Chingizxon (asl ismi Temuchin) taxminan 1162-yilda Onon daryosi bo‘yidagi Deliun-Boldoq mavzesida dunyoga kelgan. Otasi Yesugey bahodir mo‘g‘ullarning Qiyot-Borjigin urug‘idan bo‘lib, kichik ko‘chmanchi qabilalar ittifoqini boshqargan. Onasi Oelun fujin esa Qo‘ng‘irot (Xongirot) qabilasining Olxunut urug‘iga mansub malika bo‘lgan. Temuchinning birinchi va asosiy rafiqasi Börté (Borte fujin) ham Qo‘ng‘irot urug‘idan bo‘lib, u bo‘lajak imperiya merosxo‘rlari (Jo‘chi, Chag‘atay, O‘gedey, Tului)ni dunyoga keltirgan.

Temuchinning bolaligi va hokimiyat uchun kurashi

1171-yilda otasi Yesugey tatarlar tomonidan zaharlanib o‘ldirilgach, Temuchin va uning oilasi qabiladoshlari tomonidan tashlab ketilib, yillab og‘ir qashshoqlikda kun kechirdi. Biroq u otasining qiyomatli do‘sti (anda) — kereitlar xoni To‘g‘rilxon (O‘ngxon) va bolalikdagi do‘sti Jamuxa ko‘magida o‘z nufuzini tikladi hamda dasht qabilalarini birin-ketin bo‘ysundirdi:

Mo‘g‘ul qabilalarining birlashtirilishi

1201-yil — Jamuxa boshchiligidagi ko‘chmanchi qabilalar ittifoqining mag‘lub etilishi.

1202-yil — Otasining qasosi uchun tatarlar qabilasining tor-mor etilishi.

1203-yil — Kereitlar xonligining tugatilishi va uning hududlari qo‘shib olinishi.

1204-yil — G‘arbiy Mo‘g‘ulistondagi naymanlar xonligining bo‘ysundirilishi.

Chingizxonning davlat boshqaruvidagi islohotlari

Uyg‘ur-mo‘g‘ul yozuvi (1204-yil). Naymanlar ustidan g‘alabadan so‘ng, Nayman xonining devonbegisi — uyg‘ur Tatatunga asir olindi. Chingizxon unga Uyg‘ur alifbosi bazasida mo‘g‘ul milliy yozuvini yaratishni topshirdi. Bu devonxona va hujjatlashtirish poydevori bo‘ldi.

Buyuk Yasa (Yassa) qonunlar majmuasi. Imperiyada harbiy intizom, elchilar daxlsizligi, dinlararo bag‘rikenglik va qat’iy huquqiy tartibni o‘rnatgan qonunlar to‘plami joriy qilindi.

Yom tizimi (pochta va aloqa). Imperiya bo‘ylab har 30–40 km masofada ot almashtirish bekatlari barpo etildi. Bu orqali elchilar va davlat farmonlari kuniga 200–300 km masofani bosib o‘tgan.

Chingizxonning harbiy yurishlari

1211–1215-yillar — Xitoy shimolidagi Szin imperiyasiga qarshi yurishlar.

1215-yil — Chjundou (Pekin)ning egallanishi.

1218-yil — O‘tror fojeasi — O‘tror hokimi Inolchiq tomonidan mo‘g‘ul savdo karvonidagi 450 nafar musulmon savdogarning qatl etilishi va bu voqeaning Movarounnahrga bostirib kirishga bahona bo‘lishi.

1219–1221-yillar — Movarounnahr va Xorazmshohlar davlatining zabt etilishi. O‘tror, Buxoro, Samarqand, Marv va Urganch shaharlarining vayron qilinishi hamda Jaloliddin Manguberdining Sind daryosi bo‘yidagi qarshiligi.

1223-yil 31-may — Kalka daryosi bo‘yidagi jangda rus-qipchoq birlashgan armiyasining tor-mor etilishi.

1227-yil avgust — Tangutlarning Sya davlatiga qarshi yurish paytida Chingizxonning vafot etishi.

Mo‘g‘ullar imperiyasining keyingi yurishlari va bo‘linishi

1237–1240-yillar — Batuxon boshchiligidagi G‘arbiy yurish natijasida Ryazan, Moskva, Vladimir va Kiyev (1240) egallanib, Rus knyazliklari Oltin O‘rdaga o‘lpon to‘lovchi bo‘ldi.

1258-yil 10-fevral — Hulokuxon Bag‘dodni egallab, Abbosiylar xalifaligining siyosiy hukmronligiga barham berdi.

1259-yil — Mo‘ngke xoqon vafotidan so‘ng imperiya amalda to‘rtta mustaqil davlatga bo‘linib ketdi.

1368-yil — Xitoyda Qizil sallar qo‘zg‘oloni natijasida Yuan imperiyasi quladi.

1370-yil — Movarounnahrda Chig‘atoy ulusi inqirozidan so‘ng Amir Temur saltanati qad ko‘tardi.

1480-yil — Ugra daryosi bo‘yidagi to‘qnashuvdan so‘ng Rus knyazliklari Oltin O‘rdaga o‘lpon to‘lashni to‘xtatdi.

1502-yil — Katta O‘rdaning Qrim xonligi tomonidan tugatilishi bilan Oltin O‘rda tarixiy-siyosiy kuch sifatida yakun topdi.

Mo‘g‘ullar imperiyasining tarixiy oqibatlari

Mo‘g‘ullar istilosi Yevroosiyo tarixida katta o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Ko‘plab shaharlar vayron qilindi, aholi soni kamaydi, ilm-fan va madaniyat markazlariga zarar yetdi, hunarmandchilik va dehqonchilik izdan chiqdi. Shu bilan birga, imperiya hududida qit’alararo savdo aloqalari, diplomatik munosabatlar, pochta-aloqa tizimi va turli hududlar o‘rtasidagi madaniy aloqalar rivojlandi. Bu jarayon tarixshunoslikda “Pax Mongolica” deb ataladi.

Xulosa

Chingizxon va Mo‘g‘ullar imperiyasi Yevroosiyo tarixida o‘chmas iz qoldirdi. U bir tomondan mislsiz demografik va madaniy fojealar bilan xarakterlansa, ikkinchi tomondan ’Pax Mongolica’ orqali qit’alararo savdo, elchilik va madaniy muloqot makonini yuzaga keltirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bartold, V. V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. — Sochineniya. T. I. — Moskva: IVL, 1963.

2. Buniyotov, Z. M. Gosudarstvo Xorezmshaxov-Anushteginidov (1097–1231). — Toshkent: Fan, 2014.

3. Juvayniy, Ala-ad-Din Ata-Malik. The History of the World-Conqueror. Trans. J. A. Boyle. — Manchester: Manchester University Press, 1958.

4. Rashid al-Din. Jami‘ al-Tawarikh (Compendium of Chronicles). — Turli ilmiy nashrlar.

5. Weatherford, J. Genghis Khan and the Making of the Modern World. — New York: Crown, 2004.

6. May, T. The Mongol Conquests in World History. — London: Reaktion Books, 2012.

7. Morgan, D. The Mongols. 2nd ed. — Oxford: Blackwell Publishing, 2007.

8. Saunders, J. J. The History of the Mongol Conquests. — London: Routledge & Kegan Paul, 1971.

9. Allsen, T. T. Culture and Conquest in Mongol Eurasia. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

10. Jackson, P. The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion. — New Haven: Yale University Press, 2017.

11. Rossabi, M. Khubilai Khan: His Life and Times. — Berkeley: University of California Press, 1988.

12. de Rachewiltz, I. The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. — Leiden: Brill, 2004.

13. Atwood, C. P. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. — New York: Facts On File, 2004.

14. Biran, M. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

15. Golden, P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.